

УДК 37.091.4: 159.923

СЕРГІЙ НОВІК

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка

**ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
ПЕРЕД СОБОЮ І КОЛЕКТИВОМ У ПЕДАГОГІЧНОМУ
СПАДКУ А.С. МАКАРЕНКА**

З'ясовуються особливості виховання в дитячому колективі на основі усвідомлення відповідальності за результати своїх вчинків перед товаришами, педагогами і самим собою, аналізуються погляди А.С.Макаренка на значення відповідальності в житті людини.

***Ключові слова:** А.С. Макаренко, особистість, колектив, відповідальність, виховання.*

Постановка проблеми. Педагогічний спадок А. С. Макаренка і сьогодні приваблює увагу дослідників у всіх країнах світу, розкриваючись усе новими й новими гранями, допомагаючи сучасним вихователям віднаходити такі рішення професійних завдань, які, незважаючи на часову віддаленість від життєвих дат видатного педагога, і сьогодні дають змогу отримати сподіваний і цілком співзвучний викликам часу результат.

Актуальність професійних здобутків А.С. Макаренка має багато причин, які по-різному виокремлюються і протрактовуються вченими і рядовими вчителями, вихователями. Проте нашу увагу привертає, насамперед, такий аспект, як відношення «дитина – дитячий колектив», що неодноразово розглядалося у ракурсі виховувальних взаємин у цій спільноті, шляхів їхнього становлення і розвитку. У працях Макаренка знаходимо непоодинокі приклади того, як вихованець цілком свідомо ставить інтереси колективу вище за свої власні, як він дорожить своїм колективом і як формується у колективній повсякденності почуття обов'язку перед іншими, що переростає у відповідальність, одну з найвище оцінюваних педагогом людських якостей. Та метою нашого наукового пошуку є розгляд надчасових чинників відповідальної поведінки підлітка як члена колективу, точніше, як повноцінної особистості в дитячому колективі.

Аналіз досліджень і публікацій. Вочевидь, є цілком закономірним, що нині макаренкознавці намагаються в своїй переважній більшості не просто адаптувати певні набутки макаренківського досвіду в сучасних умовах, показати переваги його операціональної сторони, але все дедалі глибше цікавляться об'єктивними засадами його успіху. У дослідженнях Л. Гриценко, Н. Дічек, О. Іллалтдінової, С. Карпенчук, Т. Корабльової, Е. Меттіні, В. Моргуна, М. Станчиц, Н. Тарасевич, А. Ткаченка, А. Фролова знаходимо обґрунтування філософських засад педагогіки Макаренка, аналіз її надчасових основ. Насамперед це стосується чільних рис виховного ідеалу, що слугував основою цілепокладання в макаренківській педагогіці – «сильної фізично і духовно, всебічно розвиненої особистості, гідного громадянина свого суспільства» [2, с. 136]. Це узагальнений образ людини, потрібної на будь-яких етапах розвитку людства, і, що особливо вагомо, людини, здатної до розумної самоврядності, до створення конструктивної стратегії і тактики свого життєвого шляху, тобто цілком самостійної і зорієнтованої на гідні вибори у ситуаціях власного життя. Саме гармонійність орієнтації на життєві запити конкретної людини та орієнтації на запити суспільства у вихованні є, на наш погляд, провідним досягненням макаренківської педагогіки, що здатне зазнавати нових і нових плідних трансформацій, відповідаючи викликам змінних у часі умов і водночас зберігаючи свою глибинну сутність.

Виклад основного матеріалу. Проте в конкретному навчально-виховному процесі неминує постає питання, у яких особистісних утвореннях втілюється готовність людини до функціонування в соціумі, її спрямованість на вирішення актуальних для певного колективу завдань. Аналіз психолого-педагогічних джерел, власного досвіду показує, що одним із найпрямовісших показників такої готовності виступає відповідальність – «якість особистості, що проявляється в різноманітних формах контролю особистості над своєю діяльністю, відображає соціальне, морально-правове ставлення до суспільства, яке виражається у прийнятті моральних і правових норм і правил, свого обов'язку, виконанні рольових приписів, готовності звітуватися за свої дії» [5, с. 229].

У творах А.С. Макаренка проблемі відповідальності за свою поведінку, за її наслідки відводиться досить значне місце. Він постійно підкреслює, що у справі виховання «без відповідальності не може бути справжньої роботи» (5, с. 213). Вона цементує взаємини, слугує основою активних дій на користь суспільства, є основним чинником вибору в складній ситуації. При цьому Макаренко розкриває цікаву залежність: виховання в колективі здатне привести людину до стану, за сучасною термінологією, оптимальної адаптації в суспільстві, коли юнак чи дівчина перестають бути безпорадними в складних обставинах, уміють співдіяти, як і протидіяти, якщо виникає така потреба, знаходити гідне і конструктивне рішення у взаєминах із оточенням; але щоб колектив міг виконувати настільки потужну виховну функцію, необхідно, аби у виховуваного суб'єкта насамперед формувалась достатня міра відповідальності перед колективом.

Навіть саме існування колективу, як він представлений у Макаренка, немислиме без такої відповідальності. Педагог відзначає, що «колектив – це цілеспрямований комплекс особистостей, організованих, які мають органи колективу». І ці особистості «пов'язані своїми зобов'язаннями або відносинами з колективом, своїм обов'язком по відношенню до

колективу, своєю честю по відношенню до колективу, своїми рухами по відношенню до колективу» [4, с. 210].

Проте роль колективу – середовища формування відповідальності як інтегральної якості активної, творчої особистості не стала домінуючою в нашому суспільстві, хоча саме такою її бачив Макаренко. На початку нинішнього століття дослідники країн пострадянського простору з жалем констатують, що «протягом тривалого радянського періоду в суспільстві складалася «антиособистісна» відповідальність, і це сприяло гіпертрофованому розвитку зовнішньої відповідальності. Поширений у пострадянському соціумі феномен безвідповідальності можна пояснити, зокрема, особливостями радянської епохи, яка надзвичайною мірою вплинула на формування світогляду вже нашого сучасника. Сутність його в пасивному очікуванні всього, що хочеться отримати, досягти в житті, з рук «чарівного помічника» (Е. Фромм), персоніфікованого в батьках, школі, виші, державі... Поміж тим, нові соціальні реальності вимагають реалізації персональної відповідальності суб'єкта» [1, с. 6].

Ми не повністю згодні з наведеними вище міркуваннями російської дослідниці М. Борцової, яка трактує наявність стабільних соціальних гарантій як розбещуючий чинник, що в масштабах декількох поколінь призвів до масової втрати в суспільстві таких якостей, як активність, ініціативність, самостійність, відповідальність. Проте не можна заперечувати той факт, що в практиці радянського виховання колектив часто перетворювався на важіль деперсоналізуючого тиску і на засіб деперсоналізованого рішення, відповідальність за яке була загальною – і нічиєю водночас. Сам по собі колектив (і насамперед колектив дитячий, найбільш залежний за віковими і соціальними ознаками) все більшою мірою виконував авторитарно-керівну роль по відношенню до окремої особистості, що зводилося до нівелювання яскравої індивідуальності, придушення ініціативності тощо.

Однак не варто звинувачувати в такому стані речей педагогічні набутки А.С. Макаренка як одного з найталановитіших ідеологів і практиків колективного виховання в радянську епоху. Наголошуючи на необхідності формувати в дитини здатність підпорядковуватися, підкорятися волі колективу, він мав на увазі аж ніяк не безлику спільноту, готову сприймати певну керівну ідею як єдино можливий регулятор взаємин, рішень, дій. Макаренко бачив у основі колективу систему особистісно розвивальних стосунків, за якої відповідальність дитини перед колективом була б невіддільною від відповідальності перед самим собою як цілісною особистістю, суб'єктом власного життєтворення, для якого особиста честь і гідність поза такою відповідальністю немислима.

Поняття відповідальності і в термінологічному, і в практичному розумінні є багатозначним, багатоплановим, і це не випадково: зазвичай, у мові через багатозначність слова відображається різноаспектність виявів того чи іншого феномена в його основоположному баченні. Проте для педагога є досить істотним, чи розглядається відповідальність як чинник зовнішнього впливу, підконтрольність (нести відповідальність за свої вчинки означає, в цьому плані, насамперед бути готовим до критичної оцінки, покарання у разі визнання їх неправильними, хибними за сутністю) чи як моральна категорія, «внутрішня особиста відповідальність людини за свої дії і вчинки як специфічна особистісна функція індивіда» [6, с. 3].

Макаренко у «Лекціях про виховання дітей» (зорієнтованих, до речі, не на практику закладів соціального виховання, де кожна дитина автоматично опинялась у спільноті вихованців, а на звичайну родину, яка, однак, теж має внутрішні ознаки колективу) розвиває ідею виховання відповідальності в цьому ж напрямі. «Особливо важливо виховувати відповідальність у тих випадках, коли справа торкається інтересів інших членів сім'ї або навіть інтереси громадські. Якщо в сім'ї є правильний колективний тон, це виховання проводити дуже нескладно», – зауважує він, наголошуючи, що дитина повсякчас повинна розуміти, як її життя, вчинки, характер пов'язані з життям її рідних, отримувати досвід переживання результатів своєї поведінки. Саме таке переживання

постає певною педагогічною цінністю, інструментом у виховному процесі. Найважливіше, що «відповідальність полягає не тільки в тому, що людина боїться покарання, а в тому ще, що людина і без покарання почувається незручно» [3, с. 391-392].

Саме це відчуття незручності ми розглядаємо як відображення критичного ставлення до власного вчинку, свідчення того, що людина визнала його невдалим, недоречним, непродуманим. Його адекватність зовнішній критиці, покаранню в той чи інший спосіб (саме так, як бачимо, цей стан розцінює Макаренко) змушує акцентувати на ньому увагу як на значущому для виховання відповідальності. Ця значущість бачиться в двох аспектах: по-перше, здатність дитини пережити незручність є показником певного рівня вихованості в неї відповідальності (критеріальний аспект) і, по-друге, таке переживання змушує підвищити вимогливість до себе, переосмислити власну поведінку (інструментальний аспект).

Ми згодні з А. Усачовою, яка розглядає відповідальність як основоположну соціально-моральну якість людини і зазначає при цьому, що досвід відповідальності «проявляється в формах поведінки, які характеризуються послідовною реалізацією намірів, орієнтацією на Іншого як на вищу цінність... Основоположною виступає функція забезпечення моральної саморегуляції як системи ставлень до пріоритетної для людини цінності – до іншої людини» [6, с. 10]. Проте вважаємо, що в плані внутрішньоособистісних характеристик відповідальності варто говорити про орієнтацію не тільки на Іншого, але й на власні уявлення про себе як про гідну особистість, про ті вимоги, які людина ставить щодо самої себе, «Я-ідеальне». У цьому розумінні відповідальність втілює в собі прагнення відповідати найбільш високому рівню домагань щодо себе самого, не припускати таких форм поведінки, які б дали підставу до зниження самооцінки.

Більше того, можемо стверджувати, що невисокий рівень домагань, недостатня самоповага будуть знижувати і зовнішні орієнтири відповідальності, гальмувати її регулятивні можливості. Дитина відводить собі другорядні ролі в житті значущої спільноти, шукатиме сумнівні, але більш прості у відтворенні зразки поведінки, формулюватиме екстернальні виправдання щодо причин свого негідного вчинку чи бездіяльності. В цьому випадку змістом переживань зазвичай стає не стільки відчуття незручності, скільки жалість до себе, обурення «жорстокістю, бездушністю» оточення, прагнення помститися йому за пережиті негативні емоції тощо. Фактично, занижена вимогливість до себе може розглядатися як один із наслідків недостатньої відповідальності, і водночас – як істотна причина антисоціальної поведінки, а відтак, і злочинності, що становить у сучасній Україні проблему не меншу, ніж у часи Макаренка. Проте, на протипагу безпритульним початку ХХ століття, що змушені були вдаватися до крадіжок і грабунків, аби вижити, сучасна підліткова злочинність переважно зумовлена неадекватністю потреб, бездоглядністю та іншими причинами, що мають у своїй основі прорахунки не лише соціального, а й педагогічного характеру.

Висновки. Отже, розглядаючи проблему ефективності виховного впливу колективу на особистість, ми схильні бачити основною умовою такої ефективності сформовану відповідальність дитини перед колективом, суспільством, найближчим оточенням тощо. Разом з тим, відповідальність перед колективом буде мати дієве педагогічне значення, лише коли серед чільних цінностей людини посядуть належне місце гідність, самоповага як рушії відповідальності перед самим собою, що у сучасному суспільстві є запорукою конструктивних стратегій її поведінки, її оптимальних виборів у значущих життєвих ситуаціях.

Розробка методик, спрямованих на виховання відповідальності, як інтегральної якості особистості, та її ціннісних основ є сьогодні важливим завданням педагогічної теорії і практики.

Список використаних джерел

1. Борцова М.В. Факторы становления начальных форм ответственности личности: теоретический аспект: Монография / М.В. Борцова. – Славянск-на-Кубани: Издательский центр ГППИ, 2007. – 125 с.

2. Колос Ю. Філософські аспекти педагогіки А.С. Макаренка в контексті управління дитячим колективом / Ю. З. Колос // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць ПНПУ імені В.Г. Короленка. – Полтава, 2012. – С. 132-137.

3. Макаренко А.С. Лекции о воспитании детей / А.С. Макаренко. Сочинения: В 7-ми т. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1957. – Т. 4. – С. 207-251.

4. Макаренко А.С. Некоторые выводы из моего педагогического опыта / А.С. Макаренко. Сочинения: В 7-ми т. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958- Т. 5. – С. 207-251.

5. Педагогический энциклопедический словарь / Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с.

6. Усачёва А.Н. Формирование ответственности как качества личности младших школьников средствами игровой деятельности: Автореф. ... канд пед. наук 13.00.01 –общая педагогика, история педагогики и образования // Анна Николаевна Усачёва. – Волгоград, 2011. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2013

Новик С.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко, Украина

ПРОБЛЕМА ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ ПЕРЕД СОБОЙ И КОЛЛЕКТИВОМ

В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ А.С. МАКАРЕНКО

Выясняются особенности воспитания в детском коллективе на основе осознания ответственности за результаты своих поступков перед товарищами, педагогами и самим собой, анализируются взгляды А.С.Макаренко на роль ответственности в жизни человека.

Ключевые слова: А.С. Макаренко, личность, коллектив, ответственность, воспитание.

Novik S.

Poltava National Pedagogical University named after V. Korolenko, Ukraine

THE PROBLEM OF PERSONAL RESPONSIBILITY TO OURSELVES AND COLLECTIVE TO THE MAKARENKO'S PEDAGOGICAL HERITAGE

Analyzed features of education in children's team-based sense of responsibility for the results of their actions in front of friends, teachers and myself, analyze AS views Makarenko on the role of responsibility in life.

Keywords: A. Makarenko, individual, collective, responsibility, education.

:

и,